
ПРАВНА КНИЖНИНА

ЗА БРАНИСЛАВ НУШИЧ И НЕГОВАТА „РЕТОРИКА“*

*Донка Александрова***

Едва ли има в България интелигентен човек, който да не е чел или поне чувал за най-популярния и четен сръбски писател, аналог на патриарха на българската литература Иван Вазов. Бранислав Нушич е виртуозен майстор на остроумното и сатирично слово – поколения българи се опияняват от смях по адрес на злополучния „Доктор по философия“ – Милорад Цвиович, „Госпожа министершата“, „Мистър Долар“, на самия автор и неговата „Автобиография“, завършила благополучно след тринайсетата му любов...

Сред десетките сатирични комедии, драми, фейлетони, разкази и поеми като контрапункт на художественото слово блести едно научно изследване на Бр. Нушич – първият учебник по реторика в сръбската образователна система, неговата „Реторика“, появила се на бял свят през далечната 1934 г.

Истинско щастие е, че председателят на Висшия адвокатски съвет – г-жа Даниела Доковска, е осигурила на издателство „Сиби“ оригинала на „Реторика“ и че издателството осъществява нейното представяне на българските читатели в един великолепен превод на г-жа Маргарита Дикова. Самият факт, че едно специализирано за юридическа литература издателство се обръща към книга, посветена на теорията и историята на ораторството, вече свидетелства за осъзнатата необходимост от ефективното, аргументирано и вълнуващо живо слово, за културата на публичното общуване, и то не само и предимно в съдебната зала, но и в Народното събрание, образователните институции, средствата за масова информация, армията, бита.

Книгата е композирана в две части: в първата, която съдържа две трети от текста, се анализират теоретическите основи на ораторското изкуство, а втората представя кратка история на реториката от Древността до 30-те години на ХХ век. На фона на една необятна ерудиция, покриваща библиографски извори от цялата световна култура, авторът изследва компонентите на ораторския процес: инвенцио – изобретяването на материала, диспозицио – неговото осъзмеряване (структури-

* **Бранислав Нушич.** Реторика. С.: Сиби, 2010, превод Маргарита Дикова, научен редактор Даниела Доковска.

** Професор по реторика в СУ „Св. Климент Охридски“, доктор на философските науки.

ране), и елокуцио – езиково-стилистичното му оформяне. Изяснява богатството от термини, свързани с публичното говорене: проповядване, говорене, слово, красноречие, ораторство. Самият Нушич – прекрасен литератор, не се притеснява, подобно на Платон и Цицерон, да даде предпочитание на живото слово, което слива в едно творец и произведение, вербална и невербална комуникация. То е предназначено за слушане, а не бива да се забравя, че „ухото е най-страстното сетиво“ (Теофраст). „Ораторството е полифонична сила“, определя Нушич, защото съдържа в себе си всички възможности и всички действия на останалите изкуства. Но в същото време той предупреждава: словото е ласка, но то може да бъде и меч! Речта не е само звук, а и длето. Единствено сред всички останали изкуства, като израз на духовния живот на човека ораторството остава най-тясно свързано с живота, защото е „непосредствен израз на житейските явления и причини“. Тъкмо затова Цицерон го определя като най-трудното изкуство, а Нушич обяснява защо „много по-малък е броят на ораторите гении в сравнение с гениеите на другите изкуства, но от друга страна, много по-голям е броят на речовитите хора от броя на средното ниво творци“.

Основната социална функция на ораторството е да бъде важен двигател на колективните действия през всички времена. То е силата, която изначално задвижва онези огромни талози, залива световите и променя историята на човечеството. Словото на духовните водачи – Буда, Христос и Мохамед, е рушило планини от предрасъдъци, събаряло е стари светове, създавайки нови. Ораторството публично защитава истината, довежда научните открития до умовете на милионите, решава въпроса за робството и независимостта, формира политическия живот. Още от времето на великия оратор на Древна Елада – Демостен, и неговите жигосващи „Филипики“, та до днес в демократичните общества публичната реч моделира развитието на парламентаризма. Съществен принос към четивността на „Реторика“ е сполучливото илюстриране на всеки теоретичен принцип или анализ на историческите личности и събития. Например незабравим за читателя остава фактът за наказанието на пуританския оратор и литератор Прине в английския парламент, на когото през XIII в. по преценка на цензурата заради една свободна реч отрязали ушите... Тази мярка по своята строгост и садизъм не се различава твърде много от мерките, които прилагали древните индийци спрямо непокорните „недокосваеми“ (*untouchables*) – най-низшата индийска каста. Ако някой от тези любознателни бедняци се осмелял да слуша речите на „богоизбраните“ брамини, за „награда“ изливали в ушите му разтопено олово.

Подобно на Аристотел, който разглежда реториката като съвкупност от *tehne* (изкуство, умение, занаят), *episteme* (познание) и *phronesis* (мъдрост), Бр. Нушич нарежда реториката сред теорията на литературата, естетиката, стилистиката, логиката, психологията и други науки, изучаващи формите, чрез които се проявява човешката умствена дейност. Ораторството е творческа (продуктивна, а не репродуктивна,

изпълнителска дейност). Като дава специфичните черти на всеки жанр на устната реч (разговор, разказване, рецитация, декламация, актьорска игра, ораторство), Нушич заключава, че „ораторството стои на най-високото стъпало по своето значение“, защото по творческата си природа позволява на оратора да бъде изразител на самия себе си – на своята душа, мисли, чувства, настроения и убеждения. Ораторската реч като самостоятелен изказ се отличава с вътрешни и външни белези. Вътрешните отличия се реализират в основната мисъл – идеята, която ораторът иска да внедри в съзнанието на публиката, и целенасочеността, съподчинеността на всеки детайл в името на крайния ефект. Ораторството, превърнато в литературен вид (ораторската проза), умира, но то остава да живее в спомена за талантливата (в редки случаи – гениалната) импровизация. Реториката според Нушич е част от литературата заедно с поетиката и стилистиката, при което тя ни учи на теория на прозата. Външните белези на речта се отнасят до нейния словесен характер – тя трябва да бъде изказана дори когато е подготвена в писмен вариант, но прочетена от своя автор. Като изключение Нушич представя писаните и произнесени от други четци (а не от своите автори) речи: правителствените прокламации, военните наредби и пасторските послания, които не са типични ораторски речи. Вторият външен белег на ораторската реч е наличието на аудитория (независимо от това какъв е броят на слушателите), която предопределя темата, съдържанието и изразните средства, с които се осъществява речта. И третият външен белег е завършеността на речта – тя трябва да бъде цялостна, т.е. да започне и да завърши в определен отрязък от време. В противен случай ораторската реч губи своята ефективност.

Бр. Нушич също не е устоял на „таксономичния бяс“ (Р. Барт) на античната реторика, класифицирайки видовете речи, аргументи, стилове и изисквания към отделните компоненти на публичното слово. Разглеждайки шестте основни вида ораторска реч (похвални, политически, съдебни, духовни, научни и военни), авторът изяснява и функциите и целите на техните подвидове: например при политическите (делиберативните) речи най-съществено значение имат: държавническите, парламентарните и партийните речи. Общото, което ги обединява, е интересът и доброто за държавата и народа. Авторът съветва политическите оратори да говорят премерено, с подчертано внимание към силата на аргументите. В сравнение с държавническите речи парламентарните са по-темпераментни, продиктувани от полемична страст. Но и там авторът изисква от ораторите да не придават жлъчен характер на полемиката – да воюват със силата на аргументите, а не с аргумента на силата. Сам подготвен юрист, Нушич кратко, но ясно и убедително анализира съдебните речи – защитни и обвинителни, които, базирайки се на закона, отиват по-далеч от него, навлизат дълбоко в човешката душа, търсейки изворите на подбудата, воюват срещу предразсъдъците и лъжливия морал. В същото време съдебният оратор насочва своето слово преди всичко към разума на слушателите (съдии, съдебни заседатели и публика) с цел да ги убеди с рационалните си доводи.

Авторът на първия сръбски учебник по реторика разкрива детайлно творческия процес при съставянето на публичното слово. Всеки елемент от речта притежава специфични задачи и средства. Например уводът и заключението, които се запомнят най-трайно, трябва да бъдат наситени с повече емоции в сравнение с изложението. Ораторът си поставя за цел чрез увода да спечели вниманието и благосклонността на слушателите и да ги запознае с предмета на речта. За постигането на тази цел е необходимо уводът да бъде оригинален, целенасочен и свързан с конкретната тема. Нищо не убива интереса на аудиторията по-лесно от стереотипните, шаблонни трафарети от рода на: „Както каза говорилият преди мене...“, „Радвам се да кажа няколко думи...“. По повод на антиефекта на скучното говорене преди години Стефан Цанев писа: „Как може да бъде убита една идея? / С куршум, с въже, с отрова или с ятаган? / Не, достатъчно е да се говори скучно за нея!“.

Ораторът трябва да насочи вниманието си към най-съществената част от изложението си – доказателствата: ентими (съкратени силогизми), аналогии, индукция, антители, дилеми. Не по-малко значими за автора се оказват проблемите на ораторския стил и неговите изисквания за правилност, чистота и ясност на говора, естетическите качества на речта, свързани с подбора на думите, избягването на груби думи, суперлативи и деминутиви (умалителни имена – слънчице, винце, къщичка), конвенционалност, евфемизми и пр. Нушич детайлно запознава бъдещите оратори с фигурите на речта и фигурите на мисълта, така необходими за орнаментирането на стила: епитет, сравнение, метафора, анафора, градация, апостроф, полисиндетон и пр. И тук отново правилата се съюзават с примери. Например: „претерия“ – когато ораторът заявява, че няма да говори за нещо и точно с това го подчертава: „Аз няма да говоря за неговите дръзки беззакония, аз няма да говоря за неговите безбройни злоупотреби: аз нарочно избягвам да приведа тук целия низ от насилия, които е извършил...“ (Демостен).

Следвайки схемата на комуникативния модел „оратор – реч – слушател“, Нушич разкрива онези качества и недостатъци на комуникатора, които предпоставят неговия успех. Той оспорва твърдението на Цицерон, че поетите се раждат, а ораторите се създават. За ораторството също е необходима дарба, при която духовната красота превъзхожда красивата външност. Към нея спадат както физиологическите, така и психологическите предпоставки. Овладеният гласов апарат, правилното диафрагмено дишане, изящната дикция, на която са чужди говорните недостатъци от рода на фъфленето, заекването, бързоречието, носовият изговор и др., както и „немите органи“ – така Нушич дефинира жестовете, позите и мимиките – всички тези аспекти на говорната техника са според автора *conditio sine qua none* за ефективния оратор. Те възплащават движенията на душата единствено при наличието на вътрешните (личностни) условия: нравствени ценности, обществена значимост на идеите, убеждения, знания, хладнокръвие и пр.

Във втората част на книгата авторът подчертава, че историята на ораторството е „значителен дял в историята на цивилизацията и в общото развитие на човечеството“, независимо че за нея е написано твърде малко. Нушич има усещането за своята мисия – да постави основите на историята на ораторството на южните славяни. Върху малко повече от стотина страници той проследява развитието на ораторството от Древността – Елада и Рим, еврейските пророци, иранецът Заратустра, индийският принц Гаутама Буда, китайският философ Конфуций, християнските проповедници, водачите на европейските революции. Разделена на десет глави по хронологично-тематичен принцип, тази история на ораторството в света е културологично-реторически синтез на дейността на онези велики оратори, които със своите речи са променили облика на света. Трябва да се подчертае, че Нушич не пише история на реториката, а на самото ораторство. Затова са му любопитни старите софисти и техните школи, Протагор, Лизий, Хиперид, техните „заклети врагове“ – Сократ и Платон, гениалният полемист Демостен, венецът на римската ораторска слава М. Т. Цицерон и неговият апологет – М. Ф. Квинтилиан, християнските проповедници от „златния век“ на християнското ораторство (IV в.) – Василий Велики, Григорий Назиански и Йоан Златоуст, които не само разпространявали вярата от църковния амвон, но защитавали нравствеността и справедливостта в земните дела. Бр. Нушич не е безпристрастен летописец на ораторската хроника. Той страстно защитава приноса на великите оратори към духовното извисяване на обикновените хора, ратува за социална справедливост и правдата за онеправданите. Неговите оценки за събития и личности произтичат от светуусещането му на пацифист, човеколюбец и патриот на южнославянското племе. Поради това за основателя на папството – Лъв I Велики, Нушич пише, че е произнесъл знаменитата реч, с която „склонил към мир безскрупулният завоевател Атила“, а за изгряващата „звезда“ на Хитлер убеденият антифашист не намира за необходимо дори да спомене.

Главите, посветени на ораторството през Средновековието, Новото време, парламентарното ораторство и Френската революция, също респектират с широтата на познанията и идеите за алтруистичната и образователната функция на ораторството. За Нушич са привлекателни не само големите исторически личности, но и обикновените духовни проповедници като Радион Путятин, чиито народни проповеди не блестели с висок стил, но били израз на искрени чувства и убеждения и достигали до сърцата на хората от народа. Друг – херсонският архиепископ Инокентий, по време на Кримската война слизал в окопите и под дъжд от куршуми окуражавал войниците. Нушич се възхищава от безстрашието и всеотдайната посветеност на защитаваната кауза на великите оратори. Сред тях се открояват и онези съдебни оратори, които са способни да жертват дори живота си в името на защитаваната кауза. Такъв е безстрашният адвокат Шово-Лагард, защитник на Шарлот Корде, Дантон и Мария Антоанета, който заради храбрата си защита на кралицата трябвало да бъде също гилотиниран и го спасява само превратът на Девети термидор. Гръмвержците на

Великата френска революция – Мирабо, Дантон и Робеспьер, предизвикват възторга на Нушич поради огромните им знания, логичност и последователност. Той сравнява Мирабо с „камбана на революцията“.

Най-обширни и детайлни са главите, посветени на съвременното (т.е. от средата на XIX до 30-те години на XX в.) и южнославянското ораторство. Читателят е поканен на увлекателно пътешествие в Америка, Европа и Азия – Англия, Германия, Испания и пр., при което авторът не се ограничава в идеологически рамки, а обективно и исторически вярно представя ораторите идеолози: например оратор – работник и занятчия, Август Бебел – водач на социалдемократите в Германия, е оценен като необикновено красноречив, също като водача на фашистите в Италия Бенито Мусолини, който може да се сравни с най-големите оратори на своя народ.

За нас като българи е особено интересен фактът, че Нушич започва историята на южнославянското ораторство с делото на светите братя Кирил и Методий и техните ученици – Климент, Наум, Ангеларий, Сава и Горазд. Авторът изрично подчертава, че „следата от култа към Методиевите ученици предизвиква появата на ораторството в България *преди всички останали южни славяни*“. Нушич проследява историята на българската ораторска проза през вековете – Теодосий Търновски, Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, за когото споменава, че принадлежи еднакво на българи, сърби и руснаци поради всестранната проповедническа дейност, която развива. Белег за научната обективност на Нушич е признанието му, че на български и руски има много повече съчинения на Цамблак, отколкото на сръбски, тъй като той е творял на няколко славянски езика. Пръв (още преди Симеон Радев, Георги Бакалов, Илия Палазов, Вълчо Иванов и други изследователи на българското ораторство) Бр. Нушич дава вярна историко-реторическа оценка на българските политически оратори от края на XIX и първата четвърт на XX в. – Петко Славейков, Петко Каравелов, Стефан Стамболов, Константин Стоилов, Константин Величков, Стоян Михайловски, Александър Стамболийски, Атанас Буров, митрополит Стефан Софийски и др. За автора на първия сръбски учебник по реторика южните славяни са благословени с „голям говорен талант“, но се забелязва недостиг на ораторска култура. За съжаление и днес – 76 години по-късно, констатацията на великия славянски писател, оратор и теоретик на реториката остава валидна.

„Реторика“ на Бранислав Нушич е необходима като настолна книга за политици, юристи, дипломати, учители, журналисти, писатели – за всеки, който милее за силата на живото слово, за неговата аргументираност, изящество и красота.